

Кравець Г. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯК НОВИЙ ТИП ПРОЦЕСУ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У статті розглядаються особливості політичного процесу країн пострадянського простору. Визначається, що однією з головних особливостей є його спрямованість на трансформацію в бік демократизації, однак, в порівнянні з іншими країнами світу в інших стартових умовах, а саме – тоталітарне, а не авторитарне минуле як вихідна позиція подальшої трансформації.

Метою даної статті є визначення особливостей політичного процесу країн пострадянського простору, визначивши посткомуністичні трансформації як новий тип процесу суспільно-політичних перетворень.

Особливої уваги в даному аспекті потребує новостворена сукупність новітніх демократій, що виникли в результаті розпаду СРСР та отримали спільну назву «країни пострадянського простору». В межах даного простору відбувається специфічний, притаманний тільки даній групі країн політичний процес, який є досить нерозвинутим і малодослідженим в межах політичної науки.

Центральним питанням політичного процесу пострадянських країн є трансформаційні перетворення, які включають, насамперед, зміни політико-правового характеру державної влади з метою її здатності забезпечити стійкість функціонування політичної системи. Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв'язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 та 2005-2006 роках).

Незавершеність формування політичних націй зумовлює специфічну структуру політичного конфлікту, бо в ньому беруть участь не два табори (авторитарний і демократичний), а чотири : 1) національно-демократичний (прихильники політичної демократії і національної державності); 2) імперсько-тоталітарний (прихильники реанімації старої суспільної системи і відновлення багатонаціонального державного утворення); 3) юніоністсько-ліберальний (прихильники лібералізації суспільно-політичних відносин, але вони виступають за відновлення багатонаціональної держави); 4) національно-тоталітарний (прихильники національної державності в її етнократичному варіанті).

Якщо врахувати, що всередині кожного табору є свої групи помірних і радикалів, то структура політичного конфлікту уявляється архі-складною і сподівання на альянс поміркованих сил видається дуже проблематичними. Наочною ілюстрацією цього служить політична ситуація, що склалася нині в Україні.

З іншого боку, внаслідок можливості об'єднання реакційних сил обох площин трансформаційного процесу значно посилюється ймовірність сходу з колії демократичного розвитку, що потребує особливої уваги науковців. У Словенії, Латвії та Естонії вихід з такої ситуації знайшли у позбавленні мігрантів (вихідців з інших республік) права участі у політичних виборах. Хоч така міра (а вона має карантинний характер, бо діти мігрантів, які народилися в цих країнах після здобуття ними незалежності, одержать усі громадянські й політичні права за правом народження) не узгоджується із загальноприйнятими стандартами демократичного врядування. Але саме вона дозволила створити в цих країнах стабільні політичні системи демократичного (хоч і обмеженого) типу, швидко провести необхідні політичні та економічні реформи. Не випадково ці країни вже стали членами НАТО і ЄС – організацій, які застосовують до нових членів досить жорсткі вимоги щодо дотримання демократичних стандартів [Див.: 1, с. 242-244].

Таким чином, посткомуністичні трансформації являють новий тип процесу суспільно-політичних перетворень, специфіка якого полягає в тім, що :

- якісні перетворення одночасно охоплюють собою усі сфери суспільного життя;
- процес перетворень в новоутворених державах має бінарну структуру, сполучаючи у собі соціально-політичну та національно-політичну трансформації;
- ступінь руйнації тоталітарних режимів в різних країнах був неоднаковий, що зумовило різні шляхи краху режимів: поступових реформ (Польща, Угорщина); народного повстання (Румунія); оксамитових революцій (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія); розпаду комуністичних імперій (Соціалістична Югославія, Радянський Союз).

Факторами, що становлять загрозу для легітиматії політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Неefективність функціонування гілок влади сприяє посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада зосереджена переважно в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична

еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чіх руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави. Відтак, постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів законодавчої влади й управління, створення ефективної системи стримувань і противаг. При цьому важливо враховувати в кожному конкретному випадку історичний досвід і традиції країни, внутрішньополітичну ситуацію, рівень політичної культури населення, наявність (чи відсутність) демократичних інститутів, завдання, які необхідно вирішувати державі на конкретному етапі її розвитку.

Історичний досвід показує, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав намагалася компенсувати «впровадженням політичного життя згори». Слабкість політичних партій виражалася в тім, що їх діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проєктів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери. Практика свідчить, що використання адміністративного ресурсу породжує приховану форму протесту, що може призвести, як мінімум, до зростання абсентеїзму.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов'язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Ф. Фукуяма підкреслював, що економічна модернізація обумовлює підвищення життєвого й освітнього рівня населення і звільняє людей від того різновиду страху, що викликається існуванням на межі фізичного виживання. Це дозволяє людині розширювати діапазон цілей, актуалізувати ті з них, які залишалися в латентному стані на ранніх етапах економічного розвитку. Однією з таких раніше потенційних спонук є бажання одержати визнання своєї людської гідності, визнання, що досягається шляхом участі в роботі політичної системи [Див.: 2, с. 15-18]. Проте і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства.

В 2003-2006 роках ситуація на пострадянському просторі стала змінюватися в бік все більшої затребуваності громадянських і політичних

прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому, відзначається помітне зростання протестного потенціалу. Загалом, на пострадянському просторі як політичному утворенні точиться серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав.

Слід зазначити, що у пострадянських державах великий вплив на політичні процеси здійснює національна політична еліта, яка в 1990-і роки мала на загал ті ж традиції і ту ж політичну практику, що й радянська. Стратегія єдиного пострадянського простору зберігала політичну еліту, яка сформувалася в країнах СНД. Але за роки політичних і соціально-економічних реформ у більшості держав сформувалося нове покоління еліти, що володіє широким спектром ресурсів для цілком успішної боротьби за владу. Це, у свою чергу, спричинило на тлі соціальних проблем, що загострилися, розкол як усередині еліти, так і в суспільстві в цілому. Не випадково, що таке розмежування призвело до серйозних політичних конфліктів у формі «революції троянд», «помаранчевої революції» тощо. На думку Гульнар Іскакової, прикметною рисою цих подій є високий ступінь їх «інтернаціоналізації», втручання зовнішніх сил – західних, російських, ісламських та інших. Помітне прагнення Росії в країнах, де спостерігається процес зміни політичної еліти, підтримувати еліту стару, попри її політичну неспроможність [Див.: 3, с. 131-133]

До міжнародних факторів впливу на трансформаційні процеси, характер політичних режимів, що формуються, можна також віднести політику іноземних інвесторів. Їх діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. На загал, міжнародні політичні інститути (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші), фінансові й економічні структури (МВФ, ЄБРР та інші) серйозно впливали на реформування політико-правових і фінансово-економічних систем пострадянських держав. Та, незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішальним чином на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Так, влада Туркменістану намагалася довести наявність «третього шляху»

розвитку, а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала «особливостями туркменської моделі демократії».

У посттрадиційних суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер. Для політичного режиму, наприклад, Узбекистану характерні широкі повноваження президента як глави держави, парламент не має реальних контрольних повноважень, існує цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних факторів розширює можливості для посилення авторитаризму.

Події 1990-х років, що розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води, землі, придатної для обробітку тощо. У регіоні за цих обставин виникли серйозні ризики й загрози (наприклад, релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиків і зброї). Вони обумовлюються як традиційними факторами (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, взяті разом у різних варіаціях, можуть викликати (й викликають) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані у 2005-2006 рр.).

Тим часом посилюються «відцентрові» (від Росії) настрої в країнах Балтії, в Грузії, Україні, Молдові, на політику яких стали більше впливати держави Європи, а на політику Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану – ісламські держави. Такі тенденції не могли не вплинути на баланс інтересів у міждержавних відносинах у межах не тільки СНД і центрально-азійського регіону, але й на міжнародній арені.

Слід відзначити, що під впливом сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин відбувається розмивання пострадянського простору на окремі субрегіональні комплекси, які поступово набувають системних рис. Формування цих підсистем міжнародних відносин – прикаспійської, чорноморської, центральноазійської, на південному Кавказі – визначає серед іншого і створення субрегіональних структур співробітництва. Розширення сфер дії цих структур за географічні межі регіонів і призводить до появи міжрегіонального (трансрегіонального) співробітництва.

Багатостороннє співробітництво пострадянських держав має ті самі проблеми та недоліки, що і подібні структури в інших регіонах

світу – надмірна бюрократизація, розмивання сфери дії та компетенції, надмірна кількість напрямків співробітництва, призводять до зниження ефективності такої співпраці. Разом з тим, для малих та середніх держав, до яких належить і більшість пострадянських держав, багатосторонні структури є реальною можливістю вплинути на процес прийняття рішень на міжнародній арені.

Факторами внутрішнього характеру, які спонукали до розвитку багатостороннього співробітництва нових незалежних держав, є історичний, економічний, політичний, етнічний та соціально-демографічний та фактор безпеки. Ці чинники створюють передумови та середовище для створення інституцій багатосторонньої співпраці. Деякі з цих чинників мають подвійний характер впливу. Значення окремих факторів співпраці еволюціонує (економічні, культурно – історичні чинники), проте їх сутнісні характеристики не змінюються. Значну роль у розвитку багатостороннього співробітництва відіграє політичний чинник: інтеграційні процеси вимагають політичної волі урядів, проте, в багатьох випадках, політична вмотивованість переважає економічну від реальної економічної інтеграції. Окрім того, наявність конфліктів на території майже усіх учасників СНД визначає необхідність пошуків авторитетних посередників для їх врегулювання, а також забезпечує можливість налагодження зв'язків між конфліктуючими сторонами.

До чинників зовнішнього характеру, що вплинули на створення регіональних структур в пострадянському регіоні можна віднести: комплекс проблем, пов'язаний із розпадом СРСР і попередньої системи міжнародних відносин, необхідність міжнародно-правового врегулювання відносин між новими незалежними державами; виникнення вакууму і пошук механізмів забезпечення стабільності і безпеки; діяльність провідних акторів міжнародних відносин глобального та регіонального рівня [Див.: 4].

Саме внутрішньо регіональні чинники є визначальними для розвитку багатостороннього співробітництва пострадянських республік більшою мірою, ніж діяльність позарегіональних та світових лідерів.

Нові незалежні держави по-різному сприймають необхідність співробітництва, віддаючи перевагу тим чи іншим моделям співробітництва – інтеграційній чи міждержавного співробітництва. Перша модель реалізується Росією та її союзниками, яка нагадує інтеграційну модель Європейського Союзу, проте без урахування історичного досвіду останнього. Значна кількість інтеграційних проєктів з однаковим складом учасників та завданнями і спричинили тенденцію до інкорпорації деяких міждержавних утворень. Серед країн, що інтегруються,

наявні країни з різним рівнем економічного розвитку, що ускладнює та перешкоджає ефективній взаємодії. Інтеграційні проекти реалізуються здебільшого у форматі економічного співробітництва, проте є проекти і політичного характеру – Союзна держава Росії та Білорусії, яка діє на двосторонній основі, проте має перспективи до розширення складу учасників.

В цілому, Росія є системоутворюючою державою для багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору, виступаючи ініціатором і джерелом фінансування більшості інтеграційних проектів, а також у системі військового співробітництва. У той же час Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна намагаються дистанціюватися від російського впливу, тому обережно ставляться до участі у діяльності міжнародних структур у складі нових незалежних держав. А останні події в Україні, пряме втручання Росії у її внутрішні справи і анексія Криму, погіршила добросусідські відносини між країнами і віддалила перспективи їх подальшої інтеграційної співпраці.

Щодо визначеності української політики в регіоні загалом помітним залишається її фрагментованість та акцентування на окремих аспектах і формах співробітництва. Україна дотримується проголошеного 1991 р. небажання брати участь у структурах з наднаціональними повноваженнями, що зумовило обмеженість її участі в СНД та пріоритет розбудови двосторонніх відносин з новими незалежними державами.

Зв'язок між процесом еволюції СНД та створенням субрегіональних структур співробітництва має причинно-наслідковий характер. Стагнація у розвитку співробітництва в рамках Співдружності призводить до втрати інтересу до неї з боку держав-учасниць, перетворення на формалізований консультативний форум.

Поступово набула поширення ідея створення спільних економічних просторів (ОЦАС, ЄврАзЕС, ЄСП тощо). Еволюція категорії безпеки, на думку О. Ковтун, призвела до того, що цей напрям співпраці присутній у діяльності всіх без винятку багатосторонніх структур співробітництва пострадянських держав, що ускладнює спроби класифікації форм багатосторонньої співпраці нових незалежних держав. При цьому, через заплутаність системи відносин між учасниками цих організацій, одним з найслабших місць у їх функціонуванні є оперативна діяльність та реагування на різного роду загрози [Див.: 5, с. 18-19].

Співробітництво пострадянських держав у політичній площині на багатосторонньому рівні здійснюється на різних рівнях, формах і напрямках, насамперед, через координацію позицій держав на між-

народній арені, яка заявлена як одне із завдань співробітництва в установчих документах майже всіх організацій даного простру, проте на практиці подібне співробітництво відбувається лише на суб-регіональному рівні з окремих питань міжнародного розвитку.

В основу прийняття рішень більшості структур багатостороннього співробітництва пострадянських держав покладено міжурядовий підхід. Це зумовлено становленням і розвитком державотворчих процесів у нових незалежних державах. Разом з тим, зацікавлення у ефективній реалізації інтеграційних проєктів має призвести до посилення тих механізмів прийняття рішень, які ґрунтуються на наднаціональному підході чи врахуванні фінансових внесків тієї чи іншої держави. Створення наднаціональних структур має наслідком запровадження рішень з обов'язковим їх виконанням різнонаціональними сторонами, що викликає певну занепокоєність серед урядів нових незалежних держав. Узалежнення процедур прийняття рішень від фінансових внесків держав-учасниць призводять до легітимізації монопольного впливу найпотужніших держав об'єднання, де діє цей механізм прийняття рішень (наприклад, ЄврАзЕС). З іншого боку відсутність обов'язкового характеру рішень є однією з найбільших вад у функціонуванні організацій пострадянських держав, що зменшує рівень їх ефективності.

В цілому можна очікувати, що одним з найпоширеніших методів багатосторонньої дипломатії пострадянських держав залишатимуться самоті голів держав, як формальні, так і неформальні. Співдружність Незалежних Держав трансформується у консультативний форум, поступово зосереджуючись на питаннях гуманітарної, соціальної, культурної, правової та освітньої взаємодії.

Розкриваючи сутність демократичних перетворень в посткомуністичних країнах, О. Романюк виокремлює ще одну особливість – посткомуністичні революції. Він стверджує, що демократичний перехід у більшості країн колишнього соцтабору на певному етапі супроводжується мирними революціями, що дозволяє більш прогресивній демократичній частині політичної еліти прийти до влади та розпочати новий етап впровадження демократичних цінностей [Див.: 6, с. 18-20].

Отже, демократизація у посткомуністичних суспільствах має відмінні риси від демократичного переходу в країнах Латинської Америки та Західної Європи. Вони зумовлені насамперед тим, що відбуваються із іншої відправної точки – не з авторитаризму, а із тоталітаризму. Це, звичайно, впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень. Перетворення мають подвійний, а подекуди

й потрібний характер – поряд із розбудовою демократії потрібно розбудовувати державу та створювати політичну націю. Однак, викремлюючи особливості посткомуністичних трансформаційних перетворень, треба пам'ятати, що ці суспільства різняться між собою. Це зумовлено, насамперед, часом перебування та характером тоталітарного політичного режиму в цих країнах.

Аналіз особливостей здійснення політичного процесу в умовах пострадянських країн свідчить про наступне: політичний процес в даних країнах відбувається в межах загальносвітового політичного процесу, який відбивається на них через сприйняття країнами-учасницями основних тенденцій розвитку світового політичного процесу, а саме демократизації, глобалізації, тощо. Саме демократизація, як головна тенденція розвитку політичного процесу планетарного масштабу, стала причиною виникнення цілої низки нових демократій наприкінці ХХ ст., які отримали спільну назву країни пострадянського простору. Як зворотна реакція, світовий політичний процес з появою цих країн отримав новий поштовх власного розвитку, що дістало назву третьої хвилі демократизації.

Ще одною особливістю політичного процесу в країнах пострадянського простору є його спрямованість на трансформацію в бік демократизації, однак, децю в інших в порівнянні з іншими країнами світу стартових умовах, а саме тоталітарне, а не авторитарне минуле як вихідна позиція подальшої трансформації.

Посткомуністичні трансформації являють новий тип процесу суспільно-політичних перетворень, специфіка якого полягає в тім, що якісні перетворення одночасно охоплюють собою усі сфери суспільного життя; процес перетворень в новоутворених державах має бінарну структуру, поєднуючи у собі соціально-політичні, економічні та національно-політичні трансформації.

Бібліографічний список:

1. Романюк О. І. Трансформації посткомуністичних суспільств: методологічні проблеми дослідження / О. І. Романюк // Вісник ХНУ. – 2007. – № 760. – С. 240-247.
2. Фукуяма Ф. Просмотры / Ф. Фукуяма // Русский журнал. – 1997. – С. 12-25.
3. Исакова Г. Политичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Исакова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128-134.
4. Ковтун О. Ю. Еволюція багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору : автореф. дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.04 / Олена Юрійвна Ковтун. – К., 2008. – 21 с.

5. Ковтун О. Ю. Вказ. робота.
6. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 16-28.

В статье рассматриваются особенности политического процесса стран постсоветского пространства. Определяется, что одной из главных его особенностей является направленность на трансформацию в бок демократизации, однако, по сравнению с другими странами мира, при иных стартовых условиях, а именно – тоталитарное, а не авторитарное прошлое как исходная позиция последующей трансформации.

The features of political process of countries of postsoviet space are examined in the article. It is determined that one of main feature is his orientation on transformation in the side of democratization, however, as compared to other countries of the world, at other starting terms, namely is totalitarian, but not authoritarian the pas as initial position of subsequent transformation.